

Tomasz Krzyżowski

Archidiecezja lwowska

obrazu
ormiańskokatolickiego
w latach 1902–1938

Biblioteka Lehahayer | 3

OŚRODEK
BADAŃ
NAD KULTURĄ
ORMIAŃSKĄ
W POLSCE

Archidiecezja lwowska
obrazdku ormiańskokatolickiego
w latach 1902–1938

3

Biblioteka „Lehahayer”

pod redakcją Krzysztofa Stopki i Andrzeja A. Zięby

KOMITET REDAKCYJNY:

Petr Kaleta (Brno-Praga), o. Vahan Ohanian (Wenecja),
Judit Pál (Kluż-Napoka), Andrzej Pisowicz (Kraków),
Tatevik Sargsyan (Symferopol)

TOMASZ KRZYŻOWSKI

Archidiecezja lwowska
obrzędki ormiańskokatolickiego
w latach 1902–1938

KRAKÓW 2020

Tomasz Krzyżowski

Ośrodek Badań nad Kulturą Ormiańską w Polsce,
Polska Akademia Umiejętności w Krakowie

 <https://orcid.org/0000-0001-7193-5661>

 krzyzowskit@interia.pl

© Copyright by Tomasz Krzyżowski, 2020

RECENZENCI:

prof. dr hab. Krzysztof Stopka

dr hab. Andrzej A. Zięba

OPRACOWANIE REDAKCYJNE: Agata Mazurek

PROJEKT OKŁADKI: Monika Sutryk

ISBN 978-83-8138-123-9 (druk)

ISBN 978-83-8138-095-9 (on-line, pdf)

<https://doi.org/10.12797/9788381380959>

Publikacja dofinansowana przez Polską Akademię Umiejętności w Krakowie
przy wsparciu Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich
z dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji

NA OKŁADCE:

Przód: Katedra ormiańska pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie;
widok na dziedziniec św. Krzysztofa, przed 1939 r. ze zbiorów
Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie

Tył: Fragment tablicy ołtarzowej z modlitwą w języku ormiańskim ze zbiorów
Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, sygn. 1374/II

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE Raphael Archbishop Minassian, The Armenian Catholic Archdiocese of Lviv, 1902–38	7
WSTĘP	9
ROZDZIAŁ I	
STRUKTURY ADMINISTRACYJNE I DUSZPASTERSKIE	21
1. Podział terytorialny archidiecezji	21
2. Struktura demograficzna	32
3. Katedra pw. Wniebowzięcia NMP i parafia katedralna we Lwowie	50
4. Sieć dekanalna i parafialna	74
5. Organizacja duszpasterstwa dla Ormian katolików w Warszawie	122
ROZDZIAŁ II	
ZARZĄD I INSTYTUCJE ARCHIDIECEZJI	133
1. Ordynariusz	133
2. Kuria Archidiecezjalna	177
3. Kapituła Katedralna	190
4. Podstawy ekonomiczno-gospodarcze	205
5. Relacje ze Stolicą Apostolską, katolickim Patriarchatem Ormiańskim i Kościołami katolickimi innych obrządków	230
ROZDZIAŁ III	
DUCHOWIEŃSTWO DIECEZJALNE I ZAKONY	269
1. Przygotowanie do kapłaństwa	269
2. Księża diecezjalni	307
3. Działalność duszpasterska i katechetyczna	333
4. Aktywność społeczno-polityczna i naukowa	360
5. Zakon ss. Benedyktynek obrządku ormiańskiego	385
ROZDZIAŁ IV	
INICJATYWY OŚWIATOWO-WYCHOWAWCZE I KULTURALNE	413
1. Archidiecezjalny Związek Ormian	413
2. Prasa i wydawnictwa religijne	447

3. Instytucje naukowe i wychowawcze	463
4. Troska o dziedzictwo historyczne i kulturalne diaspory ormiańskiej	501

ROZDZIAŁ V

ŻYCIE RELIGIJNE	535
-----------------------	-----

1. Liturgia ormiańska i inne formy kultu	535
2. Sanktuaria maryjne w Stanisławowie i Łyścu	561
3. Bractwa i stowarzyszenia kościelne	575

ZAKOŃCZENIE	593
-------------------	-----

SUMMARY

The Armenian Catholic Archdiocese of Lviv, 1902–38	599
--	-----

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Լվովի Հայ կաթոլիկ ծիսակարգի արքեպիսկոպոսությունը 1902–1938 թվականներին	603
---	-----

Bibliografia	609
--------------------	-----

Wykaz skrótów	655
---------------------	-----

Wykaz tabel	661
-------------------	-----

Wykaz fotografii	665
------------------------	-----

Indeks osób	675
-------------------	-----

Indeks nazw geograficznych	697
----------------------------------	-----

S Ł O W O W S T Ę P N E

THE ARMENIAN CATHOLIC ARCHDIOCESE OF LVIV, 1902–38

The fate of Armenians has been intertwined with the history of Poland for centuries. My compatriots found a safe haven in the country of King Casimir the Great and his successors, and over time – their second homeland – after the loss of their first. Surrounded by the kindness of the rulers, Armenians created one of their strongest diasporas in Europe at the border of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The community of Polish Armenians built a strong economic foundation, but among its members an idea of a completely different character was born. In 1630, the Lviv bishop of the Armenian Apostolic Church Mikołaj Torosowicz publicly made a Catholic confession of faith, starting the process of adopting a union with the Holy See. Breakthrough decisions resulted in the establishment of the Armenian Catholic Archdiocese in Lviv and its further development, despite its turbulent history in the following centuries. The final years of this progress in once-Polish lands coincide with the reign of Archbishop Józef Teofil Teodorowicz.

Although the very figure of the archbishop has been presented through many biographies, there had been no scientific studies devoted to the archdiocese itself in the 20th century. That is why I am glad to note that these issues have been met with the interest of the young scientist from Krakow, Dr. Tomasz Krzyżowski. The history of the Archdiocese of Lviv of the Armenian Catholic rite in the years 1902–38 became the subject of his doctoral thesis written at the Pontifical University of John Paul II in Krakow.

The published dissertation will reach a wide audience.

Trying to characterize Dr. Krzyżowski's dissertation, first of all I want to draw attention to the broad source query, with which I am impressed. The researcher completed a tremendous work, often quite pioneering, revealing previously unpublished or even completely unknown documents, having fundamental importance for the process of learning about the Armenian Catholic community at the former borders of Poland. The author visited the Ukrainian archives in Lviv and other centers. He examined materials stored in the Vatican, Austrian and Polish archives, including state, diocesan and even religious ones.

A thorough search of available sources has led to remarkable results. With attention to details, he managed to reconstruct the image of the Archdiocese of Lviv under

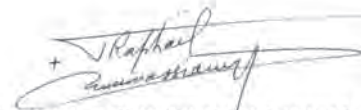
the rule of Archbishop Teodorowicz. Dr. Krzyżowski gives us a comprehensive study in which he touches on all aspects of the functioning of the administrative unit of the Armenian Church.

In the dissertation, among others, we read about the administrative and legal structures of the archdiocese, financial and economic foundations, church institutions, pastoral activity, issues of worship, publishing and educational initiatives, as well as about sacred art and the religious life of the faithful.

One advantage of this work is the skillful presentation of the history of the archdiocese in relation to the socio-political situation prevailing in the eastern borders of the Austro-Hungarian monarchy and later within independent Poland. In addition, we find a wealth of information about the history of Polish Armenians, which only adds value, thus making it more important in a family of publications devoted to Armenian issues.

However, returning to the main topic of the dissertation, which is the history of the archdiocese in 1902–1938, I would like to draw attention to the conclusions resulting from the research work of Dr. Krzyżowski. I accept them with great joy, because, as the author points out, “The balance of accomplishments of the Armenian church environment in the discussed period is impressive”. Despite the proportionately small number of the faithful and their dispersion over a large area, Catholic Armenians in Galicia have created a durable, resilient community. The merits of this community in the field of nurturing heritage and tradition and maintaining the Armenian identity are priceless. It is good that the author of the dissertation once again introduces Archbishop Józef Teodorowicz in this context – a key figure in the history of the Catholic Church of the Armenian rite in the 20th century. The outstanding priest and statesman is a symbol for both Polish Armenians, being their undisputed spiritual leader, and for Poles as well, thanks to his great merits in the process of rebirth of the Polish State.

Finally, I would like to congratulate Dr. Tomasz Krzyżowski on his excellent publication and wish him many scientific successes. I am informed that Polish researchers and the institutions they represent are still interested in Armenian issues. Although the joint, borderland homeland of Armenians and Poles no longer exists, their efforts, achievements and harmonious, centuries-old coexistence deserve our memory.

✠ RAPHAEL ARCHBISHOP MINASSIAN
 Titular Archbishop of Caesarea in Cappadocia
 Ordinary of the Armenian Catholics
 in Armenia, Georgia, Russia, Ukraine and Eastern Europe

W S T Ę P

Powstanie archidiecezji lwowskiej obrządku ormiańskokatolickiego wiąże się z zawarciem unii ze Stolicą Apostolską w 1630 r.¹ przez biskupa Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego Mikołaja Torosowicza². Wykorzystano wówczas istniejące już struktury duszpasterskie i instytucje kościelne; wprowadzono nowe rozwiązania prawne oraz przejęto niektóre zwyczaje liturgiczne z obrządku łacińskiego. Nowo powstała archidiecezja nie wchodziła w skład żadnej metropolii ani nie posiadała diecezji sufragalnych, stąd też jej rzędca, a więc każdy ordynariusz, posiadał status arcybiskupa, nie zaś metropolity, jak miało to miejsce w przypadku archidiecezji innych obrządków na ziemiach polskich³. Archidiecezja ormiańska znajdowała się poza obszarem jurysdykcji Patriarchatu Ormiańskokatolickiego w Cylicji. Do 1917 r. podlegała Kongregacji Propagandy Wiary w Rzymie, a następnie Kongregacji dla Kościołów Wschodnich tamże. W porównaniu z innymi diecezjami w Rzeczypospolitej omawiana archidiecezja posiadała miniaturowe struktury i urzędy. Na początku XX stulecia pod względem administracyjnym podzielona była na 3 dekanaty i 10 parafii, w których pracowało ponad 20 duchownych. Liczbę wiernych szacowano zaś na niespełna 4000 osób. Do najważniejszych instytucji archidiecezjalnych należały: Konsystorz Arcybiskupi (Kuria), Kapituła Katedralna, Zakon ss. Benedyktynów ormiańskich wraz z prowadzoną

1 Datę tę należy traktować umownie, gdyż proces unii Ormian lwowskich ze Stolicą Apostolską trwał kilkadziesiąt lat i został ugruntowany dopiero za następcy abp. Torosowicza – abp. Wartana Hunaniana. G. Petrowicz, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626–1686)*, Roma 1950, *passim*.

2 Na temat Kościoła ormiańskiego na ziemiach polskich przed zawarciem unii z Rzymem zob.: G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, parte prima: 1350–1624, Roma 1971, *passim*; K. Stopka, *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, NP, 1984, t. 62, s. 27–95.

3 Wyjaśnienie to wydaje się konieczne z powodu błędów powielanych w literaturze. Wielu autorów bowiem pojęcie „archidiecezji” i „metropolii” uznaje za tożsame. Podobnie sytuacja wygląda z pojęciami „arcybiskupa” i „metropolity”.

przez zakonnice szkołą żeńską, Zakład Naukowy im. dr. Józefa Torosiewicza, Bursa im. abp. Izaaka Isakowicza oraz Archidiecezjalny Związek Ormian.

Przyjęta w rozprawie cezura 1902–1938 obejmuje pontyfikat abp. Józefa Teodorowicza. Rozpoczyna się od ingresu hierarchy do katedry ormiańskiej 2 II 1902 r., kończy zaś z chwilą jego śmierci 4 XII 1938 r. Stanowi tym samym zwartą całość, a zarazem finalny okres istnienia archidiecezji oraz funkcjonujących w jej ramach instytucji. Z perspektywy sytuacji geopolitycznej ramy czasowe dysertacji obejmują dwie epoki historyczne: schyłkowe lata cesarstwa austro-węgierskiego oraz dwudziestolecie międzywojenne II Rzeczypospolitej. W okresie zaborów granice terytorialne archidiecezji pokrywały się z obszarem Galicji Wschodniej i Bukowiny, natomiast po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. obejmowały swoim zasięgiem trzy województwa: lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie. Wierni obrządku ormiańskiego zamieszkałi poza Małopolską Wschodnią podlegali jurysdykcji ordynariusza miejsca obrządku łacińskiego.

Celem niniejszej rozprawy jest prezentacja monografii omawianej archidiecezji w latach 1902–1938. Przy tak sformułowanym problemie badawczym analizą objęto szeroki zakres problematyki dotyczącej struktur administracyjno-prawnych, funkcjonowania kościelnych instytucji, aktywności duszpasterskiej, zagadnień związanych z kultem, sprawy personalne duchownych, sztukę sakralną, aspekty finansowo-gospodarcze itp. Uwagę zwrócono także na tło historyczne oraz kontekst społeczno-polityczny. Te kwestie nie pozostawały bowiem bez wpływu na funkcjonowanie Kościoła ormiańskokatolickiego na ziemiach polskich.

Do podjęcia badań nad niniejszą problematyką skłoniło autora kilka czynników. Na pierwszy plan wysuwa się przede wszystkim kwestia dotkliwej luki w opracowaniach naukowych dotyczących Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce. Nie bez znaczenia jest fakt, że temat zawiera ważne zagadnienia z dziejów Ormian polskich w ogóle: ich przeszłości, tożsamości, aktywności w sferze kultury oraz wysiłków zmierzających do ochrony dziedzictwa i tradycji. Ponadto ukazuje, jak doniosłą rolę odegrało środowisko lokalnego Kościoła i jego przedstawicieli w cementowaniu więzi, ochronie wspólnych interesów oraz zachowaniu tożsamości społeczności ormiańskiej.

Podjęcie takiego problemu badawczego umożliwiły unikatowe zbiory archiwalne, przechowywane w kilkudziesięciu archiwach i bibliotekach w kraju i za granicą. Niektóre z nich dostępne są dla badaczy od niedawna, a kwerenda w nich była wcześniej utrudniona lub zupełnie niemożliwa. Mowa tu o instytucjach byłego Związku Sowieckiego, archiwach watykańskich oraz Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, które udostępnia zbiory archiwalno-biblioteczne dopiero od kilku lat.

Niezwykłe cenne podczas kwerendy okazały się zbiory biblioteczne następujących instytucji: Papieskiego Kolegium Ormiańskiego w Rzymie, Papieskiego Instytutu Wschodniego tamże oraz księgozbiór wspomnianej Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie. Wymienione instytucje posiadają niezwykle cenne wydawnictwa, które znacznie wzbogaciły bibliografię poruszającego tematu.

Opracowania całościowego dziejów lwowskiej archidiecezji ormiańskiej podjęło się trzech autorów: Czesław Lechicki⁴, ks. Grzegorz Petrowicz⁵ oraz Jurij Smirnow⁶. Pierwszy i drugi z wymienionych autorów potraktowali pontyfikat abp. Teodorowicza w sposób marginalny, koncentrując się na bardziej odległych wydarzeniach. Z kolei publikacja Jurija Smirnowa odbiega od konwencji naukowych prac historycznych, chociaż z uznaniem należy podejść do wysiłku kwerendy i prezentacji jej wyników. Wspomniane monografie nie wyczerpują zatem omawianej problematyki, a jedynie ją sygnalizują. Zarys dziejów archidiecezji zamieszczano także w wydawnictwach syntetycznych i encyklopediach⁷.

Większym zainteresowaniem badaczy cieszy się postać abp. Józefa Teodorowicza, który doczekał się kilku biografii wydanych drukiem. Prace te koncentrują się jednak wyłącznie na jego działalności społeczno-politycznej, kaznodziejskiej i pisarskiej, pomijając niemal zupełnie sferę aktywności hierarchy jako rządcy archidiecezji⁸.

4 Cz. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce. (Zarys historyczny)*, Lwów 1928.

5 G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, parte terza: 1686–1954, Roma 1988.

6 J. Smirnow, *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje archidiecezji ormiańskiej lwowskiej*, Lwów 2002.

7 M. D., *Lwowska archidiecezja obr[ządku] ormiańskiego*, w: *EKość*, t. 12, red. M. Nowodworski, Warszawa 1879, s. 509–518; *Lwowska archidiecezja obr[ządku] ormiań[skiego]*, w: *PEK*, t. 25–26, red. Z. Chełmicki, Warszawa 1911, s. 56–58; J. Szteinke, *Lwowska archidiecezja ormiańsko-katolicka*, w: *EK*, t. 11, red. E. Ziemann, Lublin 2006, kol. 285–286; Ю. Смірнов, *Архієпископство вірменське*, w: *ЕЛ*, t. 1, za red. А. Козицького, І. Підкови, Львів 2007, s. 119–123.

8 L. Grzebień, *Teodorowicz Józef Teofil*, w: *SPTK*, t. 7, red. L. Grzebień, Warszawa 1983, s. 307–311; K. Dola, *The Life and Times of Archbishop Jozef Teofil Teodorowicz*, AR, 1986, vol. 39, s. 73–82; S. Gawlik, *Życie i działalność ks. abpa Józefa T. Teodorowicza*, Kraków 1988; R. Kubik, *Józef Teofil Teodorowicz (1864–1938). Ostatni arcybiskup polskich Ormian*, Gorzów Wielkopolski 1998; S. Kłajman, *Wizja Kościoła w nauczaniu arcybiskupów Józefa Bilczewskiego i Józefa Teodorowicza. Studium porównawcze*, Kraków 2013; R. Król-Mazur, *Działalność polityczna arcybiskupa Józefa Teofila Teodorowicza w latach 1888–1923*, Kraków 2013; *Tydzień pamięci o ormiańskim arcybiskupie i polskim patriocie Józefie Teodorowiczu, Warszawa-Katowice-Kraków 30 listopada–7 grudnia 2013*, red. M. Agopsowicz, T. Krzyżowski, Warszawa-Kraków 2013; *Ormiański pasterz Lwowa ksiądz arcybiskup Józef Teodorowicz na tle dziejów ormiańskich*, red. W. Osadczy, M. Kalinowski, M. Jačov, Lublin-Lwów 2015; *Teodorowicz. Mówca i patriota*, red. T. Skoczek, Warszawa 2015.

Bardzo pomocne okazały się opracowania poświęcone zagadnieniom związanym z tematyką ormiańską: sztuką⁹, instytucjami oświatowymi i kulturalnymi¹⁰, obiektami sakralnymi¹¹, duchowieństwem¹², zwyczajami religijnymi¹³ itp. Różne informacje dotyczące problematyki kościelnej zawarto w literaturze przedmiotu opisującej dzieje Ormian polskich. Chodzi zarówno o prace ogłoszone drukiem przed II wojną światową, jak i współcześnie¹⁴.

- 9 A. Czołowski, *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie 19 VI–30 IX 1932. Przewodnik*, Lwów 1932; *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie*, Lwów 1933; *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999; *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy Muzeum Zamojskie*, red. W. Deluga, Zamość 2010; I. Horban, *Le Musée armenien de Lviv*, SB, 2011, vol. 9, s. 272–282; I. Гаюк, *Ілюстрована енциклопедія Вірменської культури в Україні с каталогізованим додатком переліку пам'яток вірменської культури в музеях та заповідниках*, t. 1, Львів 2012; *taż*, *Das armenische Museum in Lemberg. Geschichte und Gegenwart*, w: *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*, Bd. 2, hrsg. M. Dmitrieva, B. Kovács, Köln 2014, s. 35–48.
- 10 J. Smirnow, *Archidiecezalny Związek Ormian we Lwowie. Historia i działacze*, w: *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*, t. 7, red. K. Karolczak, Kraków 2010, s. 468–483; *tenże*, *Апхьє-наpxиальне Товариство Вірмен*, w: *ЕЛ*, t. 1, s. 116–118; L. Trybuś, *Działalność kulturalna i charytatywna Archidiecezjalnego Związku Ormian we Lwowie 1930–1939*, w: *Oboedientia et pax. Księga jubileuszowa dedykowana Biskupowi Marianowi Błazejowi Kruszyłowiczowi OFMConv*, red. Z. Gogola, A. Maćkowski, J. Wołczański, Szczecin 2014, s. 605–628.
- 11 J. Chrzęszczewski, *Kościół Ormian polskich. Katalog zabytków ormiańskich*, t. 1, Warszawa 2001; *tenże*, *Kościół parafialny obrządku rzymsko- i ormiańskokatolickiego p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi w Łyścu*, w: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 14, red. J. K. Ostrowski, Kraków 2006, s. 207–219; J. Wolańska, *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902–1938. Przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*, Warszawa 2010.
- 12 Cz. Lechicki, *Duchowieństwo ormiańskie b[ylej] Galicji w latach: 1874 i 1892*, PŚG, 2(1928), nr 8–9, s. 7–13; J. Pasiecznik, *Młodość i życie zakonne księdza infułata Dionizego Kajetanowicza*, SF, 1986, nr 2, s. 205–237; T. Zaleski, *Arcybiskup ormiański Izaak Mikołaj Isakowicz „Złotousty”. Duszpasterz, społecznik i patriota 1824–1901*, Kraków 2001; *tenże*, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750–2000*, Kraków 2001.
- 13 D. Kajetanowicz, *Msza święta obrządku ormiańskiego. Podręcznik liturgiczny*, Lwów 1927; *tenże*, *Przenajświętsza ofiara w obrządku ormiańskim*, Lwów 1938.
- 14 Wybrane z nich rejestruje katalog; L. Ter-Oganian, *Bibliografia „Ormianie w Polsce”*, Warszawa 1990. Ponadto wymienić należy: S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856; *tenże*, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869; T. Gromnicki, *Ormianie w Polsce. Ich historia, prawa i przywileje*, Warszawa 1889; B. Wójcik-Keuprulian, *Ormianie polscy*, Lwów 1933; Z. Kościół, *Wiadomość o Ormianach kuckich*, Warszawa 1989; G. Pełczyński, *Ormianie polscy w wieku XX. Problem odrębności etnicznej*, Warszawa 1997; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 2011.

Przytoczone publikacje reprezentują różny poziom merytoryczny. Niektórzy autorzy powielili znane w literaturze fakty, bazując na starszych opracowaniach i nie podejmując wysiłku kwerendy oraz rzetelnej analizy źródeł. W związku z tym konieczna okazała się krytyczna weryfikacja zamieszczanych przez nich danych.

Nieocenione źródło informacji stanowią czasopisma wydawane w środowisku Ormian polskich w okresie międzywojennym: „Posłaniec św. Grzegorza” oraz „Gregoria-na”¹⁵. Publikowane w nich artykuły z historii Kościoła ormiańskiego oraz relacje z bieżących wydarzeń we lwowskiej archidiecezji ormiańskiej znacznie wzbogaciły faktografię. Korzystano również z innych tytułów prasowych wydawanych przed II wojną światową.

Istotną rolę w procesie gromadzenia informacji do omawianej problematyki naukowo-badawczej odegrały źródła drukowane. Pierwszorzędne znaczenie miały akty prawne Kościoła, takie jak dekrety Synodu Episkopatu Ormiańskiego w Rzymie z 1911 r., Konferencji Episkopatu Ormiańskiego z 1928 r.¹⁶ oraz Kodeks prawa kanonicznego z 1917 r.¹⁷, jak również statuty instytucji Kościoła ormiańskiego¹⁸. Wartościowym źródłem są także schematyzmy omawianej archidiecezji, pozwalające odtworzyć strukturę administracyjną, skład personalny duchowieństwa oraz szacunkową liczbę wiernych¹⁹. Dokonano również analizy listu pasterskiego abp. Teodorowicza z dnia ingresu²⁰, wybranych kazań hierarchy²¹ oraz jego korespondencji kierowanej do abp. Józefa Bilczewskiego i abp. Ada-

15 Bibliografię tych czasopism wydano drukiem: *Bibliografia „Posłańca świętego Grzegorza i Gregoriany”*, oprac. D. Mucha, M. Olszewska, w: *Ars Armeniaca*, s. 146–150, 196–223.

16 *Acta et decreta Concilii Nationalis Armenorum Romae habiti ad sancti Nicolai Tolentinatis Anno Domini MDCCCCXI*, Romae 1913; *Atti della Conferenza Episcopale Armena. Roma, maggio–luglio 1928*, Roma 1928; *Codificazione Canonica Orientale. Fonti*, fasc. VII: *Disciplina armena. Testi vari di diritto canonico armeno (secolo IV–XVII)*, Città del Vaticano 1932.

17 *Codex Iuris Canonici*, Friburgi Brisgoviae 1918; F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1, Opole 1957; t. 2, Opole 1958.

18 *Constitutiones Capituli Ecclesiae Metropolitanae Leopoliensis ritus armeno-catholici a Sede Apostolica recognitae et approbatae*, Romae 1896; *Statuten des Vereines des „Erzbischöflich Isakowiczschen arm.-kath. Czernowitzen Schülerheims”*, Czernowitz 1897; *Regolamento del Pontificio Collegio Leonino fondato a Roma per gli Armeni*, Roma 1929; *Statut „Archidiecezjalnego Związku Ormian”*, Lwów [1930]; *Zasady wychowawcze Zakładu Wychowawczego im. Abrahamowiczów we Lwowie*, Lwów 1934.

19 *Schematismus [Catalogus universi cleri et schematismus] archidioecesis Leopoliensis ritus armeno-catholici pro Anno Domini 1888–1894, 1897–1912, 1914, 1918, 1920, 1924–1933, 1935–1936, 1939*, Leopoli 1888–1894, 1897–1912, 1914, 1918, 1920, 1924–1933, 1935–1936, 1939.

20 J. Teodorowicz, *List pasterski Xiędza] Arcybiskupa Józefa Teodorowicza do Duchowieństwa i Wiernych obrządku orm[iańskiego] wydany 2. lutego 1902 r. w dzień konsekracji biskupiej i intronizacji*, Lwów 1902.

21 *Mowa religijna wypowiedziana w stuletnią rocznicę Konstytucji 3. maja w kościele parafialnym w Brzeżanach przez ks. J. Teodorowicza*, Brzeżany 1891; *Mowa wypowiedziana przez ks. Józefa Teodorowicza przy zwłokach śp. Ks. Izaaka Issakowicza Arcybiskupa Metropolity ob[rządku] orm[iań-*

ma Stefana Sapięhy²². Przy pisaniu rozprawy wykorzystano także regulacje prawne władz świeckich odnoszące się do funkcjonowania Kościoła katolickiego w Austro-Węgrzech i w II Rzeczypospolitej²³. Ponadto zgromadzono szereg pozycji bibliograficznych: książek, artykułów naukowych, haseł słownikowych o charakterze pomocniczym i uzupełniającym, dotyczących organizacji Kościoła katolickiego w Polsce, zwłaszcza w Galicji (Małopolsce) Wschodniej i na Bukowinie, oraz szeroko pojętej problematyki Kresów Południowo-Wschodnich²⁴.

Bazę źródłową niniejszej rozprawy stanowią źródła rękopiśmienne zdeponowane w archiwach krajowych i zagranicznych. Najbogatszy zasób archiwaliów związanych z lwowską archidiecezją ormiańską posiada Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Materiały do dziejów Kościoła ormiańskiego podzielono tam na kilka zespołów archiwalnych. Najcenniejszy z nich, o nazwie *Ormiański Konsystorz Metropolitalny* (zespół 475, opis 1)²⁵, zawiera zróżnicowany tematycznie materiał źródłowy. Szczególnie przydatna okazała się korespondencja Konsystorza (Kurii) z urządami państwowymi różnych szczebli, zwłaszcza z Namiestnictwem Galicyjskim oraz z Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie. Przekazywano w niej dyrektywy urzędów świeckich, załatwiano nominacje na stanowiska kościelne, pozyskiwano dotacje finansowe itp. Nie mniejszą wagę posiada korespondencja Konsystorza z urządami parafialnymi archidiecezji. Jej analiza umożliwiła dotarcie do szczegółowych danych odnośnie do funkcjonowania parafii, remontów świątyń, kultu religijnego itp. W omawianym zespole archiwalnym zachowały się również szczątkowe źródła na temat ormiańskich instytucji kościelnych oraz innych zagadnień, które wykraczają poza temat i ramy czasowe przyjęte w publikacji. Należy wspomnieć, iż w trakcie II wojny światowej i po jej zakończeniu zbiory archiwalne Kurii i Kapituły Katedralnej

skiego], a wydana ze stenogramu przy sposobności odświeżenia pomnika śp. zmarłego Arcypasterza w Katedrze Ormiańskiej na dniu 26-go października 1905 roku, Lwów 1905; J. Teodorowicz, *Obecny moment kwestii polsko-ruskiej*, Kraków 1908.

22 J. Wołczański, *Listy arcybiskupa Józefa Teodorowicza do arcybiskupa Józefa Bilczewskiego z lat 1900–1923*, cz. 1: 1900–1901, PW, 2003, t. 8, z. 4, s. 977–1019; cz. 2: 1902–1913, PW, 2004, t. 9, z. 2, s. 379–429; cz. 3: 1914–1923, PW, 2006, t. 9, z. 4, s. 803–838.

23 *Zbiór przepisów odnoszących się do Kościoła i duchowieństwa katolickiego na podstawie zbioru ustaw administracyjnych*, oprac. I. Korzeniowski, Lwów 1900; *Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r.*, Lwów 1925.

24 W. Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Maryi Teresy*, t. 2, Kraków 1909; J. Wisłocki, *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939*, Poznań 1981; S. Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1992; K. Chylak, *Układy o ziemskich marnościach. Kościół katolicki wobec problemów odzyskania i redystrybucji dóbr duchownych w Polsce w latach 1918–1925*, Łódź 2009.

25 Inwentarz tegoż zespołu wydany został drukiem: J. Wołczański, *Inwentarz archiwum Kurii archidiecezji ormiańskokatolickiej we Lwowie za lata 1616–1939*, ABMK, 2008, t. 90, s. 233–285.

uległy rozproszeniu, a częściowo zniszczeniu. Stąd też akta tworzące obecnie zespół *Ormiańskiego Konsystorza Metropolitalnego* nie zawierają kompletu dokumentów tejże instytucji sprzed 1939 r. Braki te utrudniają bądź wręcz uniemożliwiają odtworzenie niektórych zjawisk²⁶. Ciekawych informacji dostarcza zespół *C.K. Namiestnictwa Galicyjskiego* (zespół 146, opisy: 20, 38, 50). Przydatna okazała się dokumentacja finansowo-gospodarcza parafii, działalności zakonu i szkoły benedyktynek, akta banku Mons Pius oraz inwentarz pałacu arcybiskupiego²⁷.

Znacznie skromniejsze zbiory armeników posiadają archiwa obwodowe na Ukrainie. Z Archiwum Obwodowego we Lwowie wykorzystano źródła z okresu międzywojennego dotyczące przyznania subwencji przez władze państwowe na rzecz utrzymania instytucji archidiecezjalnych, restauracji katedry: kosztorysy, dotacje, korespondencja z różnymi urzędami i konserwatorami, projekty wyposażenia oraz remontów świątyń parafialnych i zabudowań gospodarczych²⁸. Archiwum Obwodowe w Czerniowcach przechowuje z kolei dokumentację związaną z założeniem i działalnością Stowarzyszenia Bursy Ormiańskokatolickiej im. abp. Izaaka Isakowicza. Niewielkie rezultaty przyniosła eksploracja zasobów Archiwów Obwodowych w Iwano-Frankiwsku (dawnym Stanisławowie) oraz w Tarnopolu. Pozyskane z nich źródła miały przy pisaniu pracy charakter uzupełniający.

Poważne rezultaty przyniosła kwerenda w archiwach watykańskich w Rzymie. Najwięcej materiału źródłowego pozyskano w Archiwum Kongregacji dla Kościołów Wschodnich, w którym znajduje się kilkadziesiąt jednostek archiwalnych związanych z omawianym tematem. Cennych informacji dostarczyły raporty abp. Teodorowicza składane w Stolicy Apostolskiej przy okazji wizyty *ad limina apostolorum*. Wykorzystano też liczną dokumentację związaną z inkardynacją duchownych do archidiecezji ormiańskiej i zmianą przez nich obrządku, nominacjami dla księży, alumnami ze Lwowa studiującymi w Papieskim Kolegium Ormiańskim w Rzymie oraz Zakonem ss. Benedyktynek, a także dyspensami, odpustami itd. Podobny zakres tematyczny reprezentują archiwalia zgromadzone w Archiwum Apostolskim Watykańskim w zespole Nuncjatury Apostolskiej w Warszawie. Ponadto na uwagę zasługuje znajdujący się w tym zespole obszerny poszyt dokumentacji konfliktu o kościół przy ulicy Miodowej 16 w Warszawie między

26 Podobnie sytuacja wygląda z archiwaliami urzędów parafialnych na prowincji. Większość z nich uległa zniszczeniu.

27 Więcej informacji na temat źródeł dotyczących Kościoła ormiańskiego zob.: T. Krzyżowski, *Źródła archiwalne do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego we współczesnych zbiorach lwowskich archiwów, bibliotek i muzeów*, LCPDOP, 2015, nr 3, s. 103–106.

28 Bardziej szczegółowa charakterystyka źródeł dotyczących Kościoła ormiańskiego w tymże archiwum zob.: tamże, s. 107–108; T. Krzyżowski, *Źródła do dziejów Kościoła rzymskokatolickiego i ormiańskokatolickiego w zasobie Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego we Lwowie – zespół Urzędu Wojewódzkiego. Inwentarz archiwalny*, ABMK, 2016, t. 105, s. 127–196.

abp. Teodorowiczem a przedstawicielami Cerkwi greckokatolickiej oraz materiały na temat koronacji łaskami słynącego wizerunku Matki Bożej Łaskawej w Stanisławowie. W zespole *Processus Consistoriales* znajduje się materiał dotyczący procesu informacyjnego ks. Józefa Teodorowicza przeprowadzonego przez Nuncjaturę Apostolską w Wiedniu przed jego nominacją arcybiskupią.

Pozytywne rezultaty przyniosła również kwerenda w instytucjach wiedeńskich²⁹: Archiwum i Biblioteczce Kongregacji Mechitarystów, gdzie znajduje się m.in. korespondencja abp. Teodorowicza z zakonnikami, oraz w Austriackim Archiwum Państwowym (oddział Archiwum Domu, Dworu i Państwa), gdzie odnaleziono dokumentację związaną z nominacją abp. Teodorowicza na arcybiskupstwo lwowskie. Niestety, żadnych konkretnych informacji nie przyniosła kwerenda w oddziale Ogólnym Archiwum Administracji (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*)³⁰. Z kolei w Instytucie Matenadaran im. św. Mesropa Masztoca w Erywaniu wykorzystano księgę metrykalną parafii ormiańskiej w Brzeżanach³¹.

Najważniejszą instytucją w Polsce gromadzącą archiwalia i pamiątki związane z Ormianami jest Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie. Przy pisaniu niniejszej pracy korzystano z kilku zespołów, mianowicie spuścizny abp. Józefa Teodorowicza³², spuścizny Stanisława Donigiewicza oraz akt parafii ormiańskich. Pierwszy z nich stanowi fragment prywatnego archiwum hierarchy i zawiera m.in. kierowaną do niego korespondencję, dokumentację uroczystości koronacyjnych w Stanisławowie, protokoły posiedzeń zarządu Zakładu Naukowego im. Torosiewicza, regulamin księży wikariuszy katedralnych oraz sprawozdanie z zebrania duchownych obrządku ormiańskiego z 1907 r. Wymienione rękopisy dostarczyły mało znanych dotąd faktów i szczegółów. Drugi zespół zawiera materiały biograficzne ks. Dionizego Kajetanowicza. Z kolei w zespołach parafii ormiańskich znaleziono materiały odnośnie do szerokiego spektrum ich funkcjonowania, remontów świątyń, działalności duszpasterskiej, zagadnień natury finansowo-gospodarczej.

W kwerendzie uwzględniono również archiwa państwowe w Polsce: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Akt Dawnych tamże oraz Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie. Pierwsze z wymienionych posiada bardzo ważny z perspektywy ba-

29 Na temat armeników przechowywanych w archiwach wiedeńskich zob.: M. Miławicki, *Źródła do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego w Galicji w zbiorach wiedeńskich*, LCPDOP, 2019, nr 6, s. 125–147.

30 Archiwum przechowuje źródła do dziejów Kościoła ormiańskokatolickiego, jednak w większości dotyczą one XIX stulecia.

31 Szerzej na temat przechowywanych tam źródeł w kontekście Ormian polskich zob.: A. Gliński, *Informacje o Ormianach polskich w zbiorach Instytutu Matenadaran w Erywaniu*, PDP, 2014, nr 35, s. 55–63.

32 Inwentarz spuścizny wydany został drukiem: *Inwentarz archiwalny spuścizny arcybiskupa Józefa Teodorowicza (1864–1938)*, oprac. K. Kubik, Warszawa 2009.

dań nad dziejami Kościoła katolickiego w Polsce zespół *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie*. W kontekście obrządku ormiańskiego przydatne okazały się materiały na temat subwencji dla duchowieństwa, dotacji na rzecz budownictwa sakralnego, funkcjonowania Zakonu ss. Benedyktynek ormiańskich oraz Seminarium Duchownego obrządku łacińskiego we Lwowie, do którego uczęszczali klerycy lwowskiej archidiecezji ormiańskiej. Natomiast w Archiwum Akt Dawnych oraz Archiwum Nauki PAN i PAU odnaleziono materiały na temat lektoratu języka ormiańskiego na Uniwersytecie Lwowskim oraz lektora i orientalisty ks. Bogdana Dawidowicza.

Spośród licznych w Polsce archiwów kościelnych do kwerendy wytypowano archiwa diecezjalne, a także archiwa męskich oraz żeńskich zakonów i zgromadzeń zakonnych. Do pierwszej grupy zaliczono Archiwum Abp. Eugeniusza Baziaka w Krakowie, Archiwum Archidiecezjalne obrządku łacińskiego w Przemyślu oraz Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. Pozytywny efekt przyniosły również poszukiwania w archiwach zakonnych: Archiwum Sióstr Benedyktynek w Wołowie, Archiwum Generalnym Zgromadzenia Sióstr Niepokalanego Poczęcia NMP w Szymanowie, Archiwum Prowincjalnym Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu w Krakowie, Archiwum Prowincji Franciszkanów-Reformatów tamże, Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego tamże, Archiwum Prowincjalnym Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej tamże. Przechowywane w nich źródła stanowią wartościowe uzupełnienia wielu zagadnień podejmowanych w rozprawie oraz ukazują aktywność i zaangażowanie ormiańskiego środowiska kościelnego w wielopłaszczyznową współpracę międzyobrządkową.

Na koniec warto wspomnieć również o bibliotekach, które posiadają oddziały rękopisów: Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie, Bibliotece Naukowej PAN i PAU w Krakowie, Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie oraz Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. We wspomnianych instytucjach zlokalizowano pojedyncze rękopisy, które swoją treścią wzbogaciły faktografię pozyskaną z archiwów państwowych i kościelnych.

Niestety, mimo kilku prób nie udało się doprowadzić do skutku kwerendy w najważniejszych instytucjach Kościoła ormiańskokatolickiego: Archiwum Patriarchatu w Bzommar w Libanie oraz w Archiwum Papieskiego Kolegium Ormiańskiego w Rzymie. Zasoby archiwalne tych instytucji nie są uporządkowane, stąd też dostęp do nich dla osób z zewnątrz nie jest możliwy. Nie powiodły się również próby pozyskania relacji świadków ówczesnych wydarzeń – wiernych lwowskiej archidiecezji ormiańskiej oraz osób blisko związanych z tym środowiskiem – i przeprowadzenia badań metodą *oral history*. Niektóre z tych osób niedawno zmarły, pozostałe natomiast ze względu na zaawansowany wiek i problemy zdrowotne nie podjęły się współpracy w tym zakresie. Świadomie zrezygnowano za to z kwerendy w Archiwum Kongregacji Propagandy

Wiary w Rzymie, gdyż akta wytworzone w latach 1902–1938 w tej instytucji zdeponowano w Archiwum Kongregacji dla Kościołów Wschodnich. Kwerenda w Archiwum Kongregacji oo. Mechitarystów w Wenecji nie przyniosła pożądanego rezultatu.

Publikacja składa się z pięciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym podano strukturę terytorialną i demograficzną archidiecezji, zaprezentowano ośrodki duszpasterskie, dzieje lwowskiej katedry ormiańskiej ze szczególnym uwzględnieniem prowadzonych w niej prac remontowo-konserwatorskich oraz troskę o świątynię parafialne.

W kolejnym rozdziale scharakteryzowano osobę ordynariusza abp. Józefa Teodorowicza, jego działania w zakresie administracji i zarządu archidiecezją oraz aktywność na forum episkopatu Polski. Ponadto przedstawiono strukturę i zakres obowiązków Konsystorza (Kurii), Sądu Arcybiskupiego oraz Kapituły Katedralnej. Uwzględniono także zagadnienia natury ekonomiczno-gospodarczej. Osobny paragraf poświęcono relacjom przedstawicieli lokalnego kościelnego środowiska ormiańskiego ze Stolicą Apostolską, Nuncjaturą Apostolską w Warszawie, Patriarchatem Ormiańskokatolickim w Bzommar oraz obrządkami łacińskim i greckokatolickim na obszarze Galicji (Małopolski) Wschodniej.

W trzecim rozdziale omówiona została kadra duchowieństwa archidiecezjalnego. W pierwszym paragrafie przedstawiono formację duchowo-intelektualną alumnów, następnie scharakteryzowano poszczególne grupy księży: proboszczów, wikariuszy, katechetów oraz ich działalność duszpasterską, katechetyczną, społeczną, naukową i polityczną. Zwrócono uwagę na politykę personalną ordynariusza, inkardynację kleryków i księży, zmiany przez nich obrządku itp. Osobny paragraf poświęcono na omówienie funkcjonowania Zakonu ss. Benedyktynek ormiańskich: organizację życia wspólnoty zakonnej, praktyk religijnych, podstaw finansowych, klasztornego gospodarstwa itp.

Czwarty rozdział przeznaczono na prezentację inicjatyw oświatowo-wychowawczych i kulturalnych, działalności zakładów naukowych i szkół dla młodzieży we Lwowie oraz na prowincji. Osobne miejsce poświęcono aktywności na rzecz zachowania ormiańskiej tożsamości, dzieł sztuki i tradycji oraz przedsięwzięć wydawniczych w zakresie edycji czasopisma: „Posłaniec św. Grzegorza” i „Gregoriana”.

W ostatnim rozdziale scharakteryzowano praktyki religijne podejmowane przez duchowieństwo i diecezjan. Zreferowano problematykę liturgii sprawowanej w archidiecezji, sanktuariów maryjnych, kultu św. Grzegorza i św. Kajetana, a także działalność bractw i stowarzyszeń religijnych zorganizowanych przez Ormian.

Cenne uzupełnienie zasadniczej treści dysertacji stanowią reprodukcje fotografii archiwalnych. Pochodzą one ze zbiorów państwowych, kościelnych i prywatnych, a większość z nich nie była dotąd publikowana.

Opracowanie podejmowanej problematyki wymagało przyjęcia odpowiedniego harmonogramu badań. Finalnym etapem tego procesu było opracowanie źródeł me-

tołą analizy i syntezy. Przeprowadzone kwerendy archiwalno-biblioteczne umożliwiły pozyskanie mało znanego materiału źródłowego, rzadko wykorzystywanego w dotychczasowych badaniach naukowych. Prezentowana publikacja jest zatem pracą opartą w dużej mierze na źródłach archiwalnych różnej proveniencji i wytworzonych przez instytucje kościelne, państwowe oraz osoby prywatne.

Autor składa serdeczne podziękowania wszystkim, którzy przyczynili się do powstania niniejszej książki. Prof. dr. hab. Krzysztofowi Stopce i dr. hab. Andrzejowi A. Ziębie dziękuję za recenzje wydawnicze i zawarte w nich konstruktywne uwagi. Prof. dr. hab. Andrzejowi Pisowiczowi jestem wdzięczny za wskazówki armenistyczne, natomiast ks. wartapedowi Tadeuszowi Isakowiczowi-Zaleskiemu za konsultacje w zakresie liturgii ormiańskiej. Zarządowi Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie dziękuję za dofinansowanie wydania publikacji. Monice Agopsowicz i Władysławowi Deńcy dziękuję za wieloaspektową pomoc podczas kwerendy i prac redakcyjnych. Słowa wdzięczności kieruję także do osób, które udostępniły mi swoje prywatne zbiory, zwłaszcza niepublikowane dotychczas fotografie. Podziękowania składam również pracownikom archiwów i bibliotek za postawę życzliwości i fachową pomoc podczas kwerendy, wykraczającą często poza ramy zawodowej powinności.

S U M M A R Y

The Armenian Catholic Archdiocese of Lviv, 1902–38

The history of the formation of the Armenian Catholic Archdiocese of Lviv is linked with the creation of a union with Rome in 1630 by the bishop of the Armenian Apostolic Church, Mikołaj Torosowicz. At that time, the existing priestly hierarchy and church institutions were retained; new legal solutions were introduced, and some liturgical rites were adopted from the Latin church. The Armenian Archdiocese fell outside the jurisdiction of the Armenian Catholic Patriarchy based in Bzoummar (Lebanon). Until 1917, it belonged to the Congregation for the Propagation of the Faith, then to the Congregation for the Oriental Churches, in Rome.

The period demarcated in this dissertation – 1902–38 – includes the pontificate of Abp Józef Teodorowicz. It begins with the hierarch's inauguration in the Armenian cathedral on 2 February 1902, and ends with his death on 4 December 1938. Thus it constitutes a coherent whole, representing at the same time the final period of the existence of the archdiocese and the institutions functioning on its behalf. From the point of view of the geopolitical situation, the time frame of this dissertation includes two historical periods: the collapse of the Austro-Hungarian Empire and the interwar period of the Second Polish Republic. During the period when Poland was partitioned, the territorial borders of the archdiocese coincided with the territory of Eastern Galicia and Bukovina, whereas after the restoration of Poland's sovereignty in 1918 they extended into three voivodeships: Lviv, Stanisławów, and Tarnopol.

The present dissertation is a monograph on the discussed archdiocese between 1902 and 1938. Thus formulated, the research problem includes an analysis of a wide range of aspects concerning legal and administrative structures, the functioning of church institutions, the activity of the ministry, issues associated with cults, the personal life of the clergy, sacred art, and financial and economic aspects.

The undertaking of this research problem was made possible by a collection of unique archives held in over thirty archives and libraries, both in Poland and abroad. The library collections of the Pontifical Oriental Institute in Rome and the Foundation of Culture and Heritage of Polish Armenians in Warsaw proved extremely valuable in the course of the inquiry. The aforementioned institutions possess valuable publications which greatly enriched the bibliography of the discussed subject matter, comprising source documents, press articles, elaborations concerning the history of Armenian Catholic Church, and various aspects of the functioning of the Armenian diaspora in Poland.

The basis of this dissertation includes manuscript sources deposited in national and foreign archives, *inter alia* the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, The Vatican Apostolic Archive and the archives of the Congregation for the Oriental Churches in Rome, the Archive of Foundation of Culture and Heritage of Polish Armenians in Warsaw and others. Archival and library queries enabled the acquisition of obscure source material rarely exploited in current academic research. This dissertation is thus a thesis based largely on archival sources of diverse provenance and created by various church and national institutions as well as by private individuals.

The book comprises five chapters. The first discusses the territorial and demographic structure of the archdiocese, which was divided into 3 deaneries – Lviv, Stanislaviv (now Ivano-Frankivsk), and Kutý – and 10 parishes: Lviv, Berezhany, Łysiec, Stanislaviv, Tysmenytsia, Horodenka, Kutý, Snyatyn, Chernivtsi, and Suceava. The most prestigious of them functioned in Lviv, the seat of the archbishop and home of a fourteenth-century cathedral which served as a symbol of the centuries-old presence of Armenians in Central and Eastern Europe. During the pontificate of Abp Józef Teodorowicz, the cathedral underwent a thorough renovation, which resulted in a new interior design and painted decorations. All of the parishes mentioned above had their own churches, most often built in the seventeenth and eighteenth centuries, as well as chapels, presbyteries, and outbuildings. The number of the faithful of the Armenian Archdiocese of Lviv, which is difficult to specify, did not exceed 4,000. Armenians were scattered, with large clusters of them in Pokuttya, as confirmed by the presence of as many as six Armenian parishes there.

The next chapter characterises the ordinary: Abp Józef Teodorowicz (1864–1938), an extremely dynamic, talented, and energetic preacher, social worker, and politician, and a representative of the Polish Armenian community on the international stage. Teodorowicz maintained constant contact with representatives of the Armenian circles in Europe and twice participated in the Synod of the Armenian Episcopate in Rome, in 1911 and 1928. Moreover, this section presents the structure and the responsibilities of the Episcopal Consistory (Curia), the Archbishop's Court, and

the Cathedral Chapter. The relevant financial and economic issues have also been taken into consideration. A separate paragraph has been dedicated to the relations of the representatives of the local Armenian church environment with the Holy See, the Apostolic Nunciature in Warsaw, and the Armenian Catholic Patriarchate in Lebanon, as well as the Latin Church and the Greek Byzantine Catholic Church in the area of Eastern Galicia (Lesser Poland).

The third chapter discusses the personnel of the archdiocesan clergy. During the period 1902–38, about 70 priests were associated with the Armenian Archdiocese of Lviv. Not all of them had Armenian roots, since, due to the small number of vocations among Armenians, Abp Teodorowicz incardinated Latin Rite priests, involving them in pastoral work. The spiritual and intellectual education of the Armenian-rite clerics took place along with Roman Catholic alumni in Lviv or at the Armenian Pontifical College in Rome. In addition to pastoral and catechetical activity, priests of the Armenian Archdiocese also undertook charitable, social, political, and academic activities. Fr Samuel Manugiewicz served as a senator of the Republic of Poland, and Fr Bogdan Dawidowicz and Leon Isakowicz worked at the Jan Kazimierz University in Lviv. The vast majority of priests were involved in work in parishes and schools, where they taught religion. A separate section has been dedicated to a discussion on the functioning of the Order of Armenian Benedictine Sisters: the organisation of the life of this monastic community, their religious practices, their financial foundations, the monastic household, etc.

The fourth chapter is intended to present educational and cultural initiatives and the functioning of academic institutions and juvenile schools: the Armenian Benedictine school for girls, the Józef Torosiewicz Educational Institution, and the Archbishop Isaak Isakowicz Dormitories in Chernivtsi. A separate place has been dedicated to a discussion of efforts to preserve Armenian identity, works of art, and traditions. These include the idea of uniting all Armenians living in Poland in the organisation of the Archdiocesan Association of Armenians (1930), the Exhibition of Armenian Monuments (1932), and the Armenian Museum, as well as publishing projects involving editing of the magazines *The Messenger of St Gregory* and *The Gregorian*. Charitable, social, and educational activities contributed to the integration of the local Armenian diaspora and recalled the fundamental values associated with its religious and national identity.

The final chapter touches upon the characteristics of the religious practices undertaken by the clergy and diocesans. The problematic aspects of the liturgy performed in the archdiocese, Marian sanctuaries, the cult of St George and St Cajetan, and the activity of brotherhoods and religious associations organised by Armenians are also recounted in this section. The book includes many photographic reproductions documenting the people and the events depicted in this paper.

This elaboration fills a gap in studies on the organisation and functioning of the Armenian Church in Poland, and thus establishes a certain link in Armenological issues. This subject is part of the broader context of the historical, cultural, social, and religious affairs of the south-eastern Kresy region, a part of the Second Polish Republic.

The dissertation includes important pieces of information concerning the history of Polish Armenians in general: their past, identity, cultural activity, and efforts to preserve their heritage and traditions. The ordinary of the archdiocese served at the same time as the leader and representative of this minority. In the historical period of the archdiocese under discussion, from 1902 to 1938, all important social and cultural initiatives in the Armenian environment were implemented with the participation or the protection of church authorities; this also applies to all press items published by Armenians during the interwar period. Therefore the book illustrates the importance of the role of the environment and representatives of the local Church in strengthening bonds, protecting common interests, and preserving the identity of the Armenian community.

The dissertation serves one additional role: namely, it presents the status of the archdiocese on the eve of its collapse, that is, the breakout of World War II and its consequences in the form of the criminal communist system. After 1939 the clergy and the believers experienced harassment from the Soviet regime, and sacred objects, along with their furnishings, were exposed to destruction and oblivion. Church structures and institutions in the Ukrainian Soviet Socialist Republic were outlawed. A portion of the clergy and believers was expatriated within the borders of post-war Poland. It can be inferred that, with the death of Abp Józef Teodorowicz in 1938, a certain era in the history of Polish Armenians and the organisation of their church came to an end.

Translated by Nune Srapyan

KEYWORDS: Polish Armenians, Armenian Catholic Church, Abp Józef Teodorowicz, Armenian clergy, Armenian culture, Armenian institutions

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Լվովի Հայ կաթոլիկ ծխականագի արքեպիսկոպոսությունը 1902–1938 թվականներին

Լվովի Հայ կաթոլիկ ծեսի արքեպիսկոպոսության ստեղծումը կապված է 1630-ին Սուրբ Աթոռի հետ միության կնքման հետ Հայ առաքելական եկեղեցու եպիսկոպոս Միկոլայ Թորոսովիչի կողմից: Այն ժամանակ օգտագործվել են գոյություն ունեցող հովվական կառույցներ և եկեղեցական հաստատություններ. ներդրվել են նոր իրավական լուծումներ և ընդունվել են լատինական ծխականագի պաշտամունքային որոշ սովորույթներ: Լվովի Հայ արքեպիսկոպոսությունը գտնվում էր Բզումմարում (Լիբանան) տեղակայված Հայ Կաթողիկե Պատրիարքության իրավասության սահմաններից դուրս: Մինչև 1917 թվականն այն ենթակա էր Հռոմում հավատի քարոզչության ժողովին, այնուհետև այնտեղ գտնվող Արևելյան եկեղեցիների միաբանությանը:

Այս դիսերտացիայի մեջ ներկայացված սահմանաբաժան գիծը՝ 1902–1938 թթ., ներառում է արքեպիսկոպոս Յուզեֆ Թեոդորովիչի հայրապետության ժամանակաշրջանը: Այն սկսվում է հայկական տաճարում աստիճանականագի ընդունմամբ՝ 2 II 1902 և ավարտվում նրա մահով՝ 4 XII 1938 թ.: Այսպիսով, այն կազմում է մի ամբողջություն, և միևնույն ժամանակ՝ արքեպիսկոպոսության գոյության և դրա ներսում գործող հաստատությունների վերջին շրջանը: Աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից հրատարակության ժամանակաշրջանն ընդգրկում է երկու պատմական ժամանակաշրջան՝ ավստրո-հունգարական կայսրության վերջին տարիները և Լեհաստանի երկրորդ հանրապետության միջպատերազմյան շրջանը: Բաժանված Լեհաստանի դարաշրջանում (1772–1918) Լվովի Հայ արքեպիսկոպոսության տարածքային սահմանները համընկնում էին Արևելյան Գալիցիայի և Բուկովինայի տարածքի հետ, մինչդեռ 1918 թվականին Լեհաստանի անկախության վերականգնումից հետո այն ընդգրկել է երեք նահանգ (վոյեվոդություն)՝ Լվով, Ստանիսլավով և Տառնոպոլ:

Այս հրապարակումը տվյալ արքեպիսկոպոսության 1902–1938 թվականների մենագրությունն է: Նման հետազոտական խնդրի ձևակերպմամբ վերլուծությունը ներառում է վարչական և իրավական կառույցներին, եկեղեցական հաստատությունների գործունեությանը, պաշտամունքին վերաբերող հարցերին, հոգևորականության կադրային հարցերին, սրբազան արվեստին, ֆինանսական և տնտեսական ասպեկտներին վերաբերող խնդիրների լայն շրջանակ:

Նման հետազոտական խնդրի լուծումը հնարավոր դարձավ Լեհաստանում և արտերկրում գտնվող մի քանի տասնյակ արխիվներում և գրադարաններում պահվող արխիվային եզակի հավաքածուների շնորհիվ: Որոնման ընթացքում չափազանց արժեքավոր էին Հռոմի Արևելյան Պապական ինստիտուտի գրադարանային հավաքածուները և Վարշավայում Լեհահայերի մշակույթի և ժառանգության հիմնադրամի գրքերի ժողովածուն: Այս հաստատություններն ունեն արժեքավոր հրատարակություններ, որոնք էապես հարստացրել են շոշափվող թեմայի մատենագրությունը: Դրանք աղբյուրական հրատարակություններ են, մամուլի հոդվածներ, ուսումնասիրություններ Հայ կաթողիկե եկեղեցու պատմության և Լեհաստանի հայկական սփյուռքի տարբեր ասպեկտների վերաբերյալ:

Այս դիսերտացիայի տվյալների բազան են հանդիսանում հայրենական և արտասահմանյան արխիվներում պահվող ձեռագրերը, ներառյալ Ուկրաինայի՝ Լվովի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվը, Հռոմում գտնվող Վատիկանի գաղտնի արխիվները, այնտեղի Արևելյան եկեղեցիների միաբանության արխիվները, Վարշավայում Լեհահայերի մշակույթի և ժառանգության հիմնադրամի արխիվները և այլք: Արխիվային և գրադարանային որոնումները հնարավորություն են տվել ձեռք բերել քիչ հայտնի նյութեր, որոնք հազվադեպ են օգտագործվել նախորդ գիտական հետազոտություններում: Հետևաբար, դիսերտացիան աշխատանք է, որը հիմնականում հիմնված է տարբեր ծագման արխիվային աղբյուրների վրա, որոնք ստեղծվել են տարբեր հաստատությունների կողմից՝ եկեղեցական, պետական և մասնավոր:

Գիրքը բաղկացած է հինգ գլուխներից: Առաջին գլուխը ներկայացնում է տարածքային և ժողովրդագրական կառուցվածքը: Արքեպիսկոպոսությունը բաժանված էր երեք դեկանատների (ծխերի խմբերի)՝ Լվովի, Ստանիսլավովի և Կուտիի (Կուտիերի) և տասը ծխական կենտրոնների՝ Լվով, Բժեժանի, Լիսիեց, Ստանիսլավով, Տիշմինեցիա, Հորոդենկա, Կուտի, Շնյատին, Չեռնիվցի և Սուչավա: Դրանցից ամենահեղինակավորը գործում էր Լվովում, որտեղ բնակվում էր արքեպիսկոպոսը և որտեղ գտնվում էր 14-րդ դարի հայկական մայր տաճարը՝ Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում հայերի դարավոր ներկայության խորհրդանիշը: Յուզեֆ Թեոդորովիչ արքեպիսկոպոսի հայրապետության ժամանակահատվածում տաճարը հիմնովին վերականգնվել է, որի արդյունքում

ստեղծվել է նոր ինտերիերի ձևավորում և գեղանկարչություն: Վերոհիշյալ բոլոր ծխական կենտրոններն ունեին իրենց եկեղեցիները, որոնք առավել հաճախ կառուցված էին 17-րդ և 18-րդ դարերում, ինչպես նաև մատուռները, ծխատերերի տներն ու տնտեսական շինությունները: Լվովի հայոց արքեպիսկոպոսության հավատացյալների թիվը, որը դժվար է ճշգրիտ սահմանել, չի գերազանցել 4000-ը: Հայերն ապրում էին ցրված, նրանց ավելի մեծ համայնքները տեղակայված էին Պոկուտիեում, ինչը հաստատվում է այն փաստով, որ այնտեղ կար վեց հայկական ծխական կենտրոն:

Հաջորդ գլուխը նկարագրում է արքեպիսկոպոս Յուզեֆ Թեոդորովիչի (1864–1938) անձը. ծայրահեղ դինամիկ, տաղանդավոր և եռանդուն քարոզիչ, սոցիալական աշխատող, քաղաքական գործիչ, ինչպես նաև լեհահայ համայնքի ներկայացուցիչը միջազգային ասպարեզում: Նա մշտական կապ է պահպանել Եվրոպայում հայկական միջավայրերի ներկայացուցիչների հետ և երկու անգամ մասնակցել է 1911 և 1928 թվականներին Հռոմում կայացած Հայ Եպիսկոպոսության Սինոդին: Բացի այդ, ներկայացված է Եկեղեցական խորհրդի (Կուրիա), Արքեպիսկոպոսական դատարանի և Մայր տաճարի խորհրդի (Կապիտուլի) կարուցվածքը և պարտավորությունների շրջանակը:

Առանձին պարբերություն նվիրված է տեղական հայկական եկեղեցական միջավայրի ներկայացուցիչների հարաբերություններին Սուրբ Աթոռի հետ, Վարշավայում առաքելական նունցիատուրայի, Լիբանանի Հայ կաթողիկե պատրիարքարանի և Արևելյան Գալիցիայի տարածքում (Փոքր Լեհաստան) առկա լատինական և հունական կաթոլիկ ծեսերի հետ:

Երրորդ գլխում քննարկվում են հայոց արքեպիսկոպոսության հոգևորականների կազմը: 1902–1938 թվականներին շուրջ 70 քահանաներ կապված էին Լվովի հայոց արքեպիսկոպոսության հետ: Բոլորը չէ, որ ունեցել են հայկական արմատներ, ելնելով նրանից, որ հայերի շրջանում քահանաները քիչ էին, արքեպիսկոպոս Թեոդորովիչը կարգել է նաև լատինական ծխակարգի քահանաներ՝ ներգրավելով նրանց հովվական գործերում: Հայ կաթողիկ ծեսի ուսանող – սեմինարիստների հոգևոր և մտավոր ձևավորումը տեղի է ունեցել Լվովի հռոմեական կաթողիկ սեմինարիստների հետ միասին կամ Հռոմի Հայ քահանայապետական քոլեջում: Բացի հովվական և դասավանդական (կրոնի ուսուցանման) աշխատանքներից Հայ Եկեղեցու քահանաները ծավալել են նաև բարեգործական, հասարակական, քաղաքական և գիտական գործունեություն: Քահանա Սամուել Մամուկեիչը ծառայել է որպես Լեհաստանի Հանրապետության սենատոր, իսկ քահանաներ Բոգդան Դավիդովիչը և Լեոն Իսակովիչը աշխատել են Լվովի Յան Կազիմիրի համալսարանում: Քահանաների ճնշող մեծամասնությունը ներգրավված էր ծխական դպրոցներում, որտեղ նրանք կրոն էին ուսուցանում: Առանձին պարբերություն է նվիրված Հայոց կուսական Բենեդիկտինյան կարգի

գործունեության քննարկմանը՝ կրոնական համայնքի կյանքի կազմակերպմանը, կրոնական արարողություններին, ֆինանսական հիմքերին և վանական տնտեսությանը:

Չորրորդ գլուխը նվիրված է կրթադաստիարակչական և մշակութային նախաձեռնությունների ներկայացմանը, ինչպես նաև գիտական հաստատությունների և երիտասարդների համար նախատեսված դպրոցների գործունեությանը. Հայ բենեդիկտինյան կանանց դպրոցը, Յուզեֆ Թորոսիչի անվան դաստիարակչական հաստատությունը, Արքեպիսկոպոս Իսահակ Իսակովիչի անվան հանրակացարանները Չեռնիվցիում: Առանձնահատուկ տեղ է հատկացվել հայապահպանության, արվեստի գործերի և ավանդույթների պահպանմանը նվիրված գործողության ներկայացմանը: Դրանք ներառում են Լեհաստանում ապրող բոլոր հայերի միության գաղափարը՝ «Արքեպիսկոպոսական հայկական միության» ներքո (1930 թ.), «Հայ հուշարձանների ցուցահանդեսի» (1932) և հայկական թանգարանների կազմակերպումը և հրատարակչական գործունեությունը «Բանբեր Սբ. Գրիգորի» և «Գրեգորիանա» ամսագրի խմբագրման շրջանակներում: Բարեգործական, սոցիալական և կրթական գործունեությունը նպաստեց տեղական հայկական սփյուռքի ինտեգրմանը և հիշեցրեց դրանց կրոնական և ազգային ինքնության հետ կապված հիմնարար արժեքները:

Վերջին գլուխը վերաբերում է հոգևորականության և թեմի բնակիչների կողմից իրականացվող կրոնական արարողությունների բնութագրությանը: Ներկայացված են Արքեպիսկոպոսությունում նշվող հայկական կրոնական պաշտամունքի խնդիրները, Աստվածածնի սրբավայրերը, Սբ. Գրիգորի և Սբ. Կայետանի պաշտամունքը, ինչպես նաև հայերի կողմից կազմակերպված եղբայրությունների և կրոնական միությունների գործունեությունը: Գիրքը պարունակում է բազմաթիվ լուսանկարչական վերարտադրություններ, որոնք փաստում են աշխատության մեջ նկարագրված մարդկանց և իրադարձությունների մասին:

Հետևաբար, այս ուսումնասիրությունը լրացնում է լեհական հողի վրա հայկական եկեղեցու կազմակերպման և գործունեության վերաբերյալ հետազոտությունների անբավարարությունը, և, այդպիսով, կարևոր օղակ է հանդիսանում հայագիտական հարցերում: Բարձրացված թեման տեղավորվում է նաև Լեհաստանի երկրորդ հանրապետության հարավարևելյան սահմանակից հողերի պատմական, մշակութային, սոցիալական և կրոնական հարցերի լայն շրջանակում: Դիսերտացիան պարունակում է լեհահայերի պատմությանը վերաբերող կարևոր ընդհանուր տեղեկություններ՝ նրանց անցյալը, ինքնությունը, մշակույթի ոլորտում ծավալված գործունեությունը և ժառանգությունն ու ավանդույթը պաշտպանելու ջանքերը: Արքեպիսկոպոսը միաժամանակ այդ փոքրամասնության առաջնորդի ու ներկայացուցչի դեր էր կատարում:

Քննարկված ժամանակահատվածում՝ 1902–1938 թթ. արքեպիսկոպոսության պատմության ընթացքում, հայ համայնքի բոլոր հիմնական հասարակական-մշակութային նախաձեռնություններն իրականացվել են եկեղեցական իշխանությունների մասնակցությամբ կամ հովանավորությամբ, իրավիճակը նույնն էր նաև միջպատերազմյան շրջանում հայերի հրապարակած մամուլի հետ կապված: Հետևաբար, գիրքը ցույց է տալիս, թե տեղական եկեղեցու և նրա ներկայացուցիչների միջավայրը որքան կարևոր է եղել լեհահայերի ընդհանուր շահերի պաշտպանության և հայ համայնքի ինքնության պահպանման գործում:

Աշխատանքը կատարում է ևս մեկ գործառնություն: Մասնավորապես, այն ներկայացնում է լեհահայոց արքեպիսկոպոսության վիճակը դրա ոչնչացման նախօրեին, մասնավորապես Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկման և դրա հետևանքների մասին՝ հանցավոր կոմունիստական համակարգի տեսքով: 1939-ից հետո լեհահայ հոգևորականներն ու հավատացյալները սկսեցին ոտնձգությունների ենթարկվել սովետական վարչակարգի կողմից, և կրոնական շինություններն ու նրանց պատկանելությունները ենթարկվեցին տոտալ ավերածությունների և մոռացության վտանգի: Արգելվեցին նաև Ուկրաինայի Սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետության տարածքում գտնվող եկեղեցական կառույցներն ու հաստատությունները: Որոշ հոգևորականներ և հավատացյալներ արտագաղթեցին հետպատերազմյան Լեհաստանի սահմաններում: Հետևաբար կարելի է եզրակացնել, որ արքեպիսկոպոս Յուզեֆ Թեոդորովիչի մահով՝ 1938 թ. ավարտվեց մի ողջ դարաշրջան լեհահայերի պատմության և նրանց եկեղեցու պատմության մեջ:

Թարգմանել է Նունե Սրապյանը

Kościół ormiańskokatolicki w Polsce pod kierownictwem abp. Józefa Teodorowicza przeżył w pierwszych czterech dziesięcioleciach XX wieku odrodzenie. Pierwsze w jego dziejach media (czasopisma, audycje radiowe), renesans organizacji świeckich wiernych w nowoczesnej formie, wspaniała katedra, w której sacrum uzyskało niezwykłą kreację artystyczną, odnowienie kontaktów z macierzystą wspólnotą ormiańskich katolików w innych krajach – to niezaprzeczalne osiągnięcia, które mogły przynieść dobro w różnych wymiarach, narodowym ormiańskim i religijnym katolickim oraz ekumenicznym. Książka Tomasza Krzyżowskiego uzupełnia naszą wiedzę o źródłach i kierunkach odrodzenia, pokazując jak działały struktury tego Kościoła, jego instytucje, kapłani, zakon żeński, wierni. Autor okazał wielki kunszt w poznawaniu i analizie źródeł. Stworzył rzetelną, bogatą w dane, dobrze skomponowaną monografię. Jest to wierna historiograficzna rekonstrukcja procesu budowy łączącej mistyczne z ludzkim, której drugi z tych wątków przerwała nieubłagana Historia.
Dr hab. Andrzej A. Zięba, Uniwersytet Jagielloński

Monografia Tomasza Krzyżowskiego powstała na skutek szeroko zakrojonej kwerendy archiwalnej i bibliotecznej w kraju i za granicą. Na skutek tego powstał kompleksowy obraz ormiańskiej archidiecezji lwowskiej ukazujący nieznane dotąd fakty i szczegóły, czasami wręcz zaskakujące. Na tle dotychczasowej historiografii (syntezy dziejów Kościoła ormiańskiego w Polsce autorstwa Czesława Lechickiego i Grzegorza Petrowicza) wyróżnia się wnikliwością ujęcia i daje bardzo dobre świadectwo horyzontów umysłowych jej autora.
Prof. dr hab. Krzysztof Stopka, Uniwersytet Jagielloński

Biblioteka Lehahayer | 3

OŚRODEK
BADAŃ
NAD KULTURĄ
ORMIAŃSKĄ
W POLSCE

<https://akademicka.pl>

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

ISBN 978-83-8138-123-9

9 788381 381239